

Дешко П. П., ст. III курсу історико-філологічного факультету;
науковий керівник – Левдар А. І., к.пед.н., доцент (Міжнародний
економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янука, м. Рівне)

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В X–XVII СТ

Анотація. У статті проаналізовано основні пам'ятки писемності в яких відображені риси притаманні, тільки, українській мові. Розкрито мовні конституції, які характеризують основні аспекти української мови. Показано основні концептуальні засади навколо яких базується проблематика походження української мови. Розкрито, що характерні риси української мови відображають питальні займенник «хто», «що», «колми»; іменник: «сором»; частки: «бо», «або». Здійснено періодизацію етапів формування і розвитку української мови.

Ключові слова: мовлення, ейдетика, піктограма, асоціативне мислення, символ, асоціація.

Abstract. The article analyzes the main monuments of the Ukrainian language, which reflect the features inherent only in the Ukrainian language. Linguistic constitutions are revealed in comparison, which characterize the main aspects of the Ukrainian language. The main conceptual principles around which the problems of the origin of the Ukrainian language are based are shown. It is revealed that the characteristic feature of the Ukrainian language is as follows: interrogative pronouns «khto», «shcho», «kolmy»; noun: «sorum»; particles: «bo», «abo». The stages of language formation development are substantiated in periodizations.

Key words: Old Ruthenian, Old Bulgarian, Ukrainian, Bulgarian, Church Slavonic languages, graffiti, Gospel..

Упродовж багатьох тисячоліть формувались мови різних народів, на базі яких поставала духовно-культурна свідомість етносу, яка в процесі свого мовно-культурного розвитку формувала розуміння цілісності та спільності нації. Одні народи підкорювали інших, мови яких зникали, тому мовно-культурна свідомість є оберегом та зв'язком з минулим спадком прабатьків та їхнім розвитком.

Про актуальність теми свідчить те, що нині є численні спекуляції навколо української мовної тематики, а саме спекуляції нібито ця мова штучна, її ніколи не було, а якщо й була, то це діалект російської мови або ця мова виникла внаслідок полонізації населення України (М. Ломоносов [1], М. Погодін [2], О. Соболевський [3]).

Проблема становлення української мови є предметом дослідження багатьох вчених, серед яких відзначились С. Висоцький, А. Кримський, О. Царук, Ю. Шевельов, О. Шахматов та багато інших визначних вчених, які зробили свій внесок в дослідження цього питання.

Метою нашої статті є розкриття основних концептуальних засад формування і розвитку української мови та висвітлення писемних пам'яток в яких відображені основні риси української мови.

Визначення часу початку української мови є дискусійним питанням. О. Шахматов [4] схиляється до думки, що паростки української мови зародилися у XIV ст., тоді як Ю. Шевельов запропонував таку схему становлення і розвитку української мови:

- «протоукраїнський – до середини XI ст.;
- давньоукраїнський – від середини XI ст. до кінця XIV ст.;
- ранньосередньоукраїнський – від початку XV ст. до середини XVI ст.;
- середньоукраїнський – від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.;
- пізньосередньоукраїнський – решта XVIII ст.;
- сучасний – від останніх років XVIII ст. і дотепер» [5].

Варто зазначити, що коли О. Шахматов висунув свої гіпотезу, Агатангел Кримський запропонував іншу гіпотезу, що українська мова виникла у XI столітті [6; 7]. Натомість О. Царук заперечує поділ слов'янських мов на західні, південні й східні. Він схиляється до думки, що українська мова більше наближена до польської й білоруської так званої «антської підгрупи», ніж до російської «словенської підгрупи» [8]. Але, на базі досліджень С. Висоцького, В. Німчука, А. Кримського, Ю. Шевельова, О. Царука, можна пропустити, що українська мова сформувалися у XI–XII ст.

До прикладу, С. О. Висоцький досліджуючи графіті Софії Київської виявив такі написи:

«МАТН|НСХОТАУН|ДЪТНУА|БЪЖА|ГЕТ» (Мати, не хочачи дитичя, біжя геть...) (рис. 1). [9, с. 214].

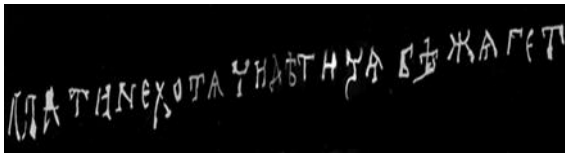


Рис. 1. Графіті № 110 знайдений в Софії Київській

Це напис XI ст. знайдений на Соборі Святої Софії Київської, який в російському варіанті звучить так: «Мать не желая ребёнка, бежала прочь...». Тому ми погоджуємося з С. О. Висоцьким, що цей графіті містить риси української мови.

Другий напис кінця XI го ст. – початку XII століття, знайдений в Софії Київській: «+O|ГОРЕ|ТОБЪ|АНДРОНИУЄ|ОХЪ|ТОБЪ|НЪББОЖЕ...» (О горе тобі Андрониче, ох тобі небоже...) (рис. 2) [10, с. 95].



Рис. 2. Графіті № 204 знайдений в Софії Київській

Російською цей напис буде звучати так: «О горе тебе Андроник, ой тебе племянник...». Тому тут також прослідковується український контекст цих графіті.

Підтвердження стародавнього походження української мови можна отримати, здійснивши аналіз пам'яток української писемності, найвідомішою серед яких є «Слово о полку Ігоревім» [11],

Варто зазначити, що більшість літописів, поем, указів, «житій» у X–XII століттях писалися церковнослов'янською мовою, яка була чужою для народу (С. Висоцький [12], В. Німчук [13], В. Русанівський [14], І. Фаріон [15]) але її використовували князі та церковники. Це пояснюється значним впливом Болгарії на Русь. Потрібно відзначити, що Болгарія була першою слов'янською країною, яка прийняла християнство східного обряду і тому її мовно-культурний вплив поширився на інші сусідні країни, зокрема на Київську Русь.

На прикладі «Слова о полку Ігоревім» [11], можна спостерігати як давньоруська (давньоукраїнська) мова проникає у церковнослов'янську мову змінюючи її (В. Німчук [16], Д. Гричишин [17], К. Калайдович [18], Г. Півторак [19]). Наведемо приклади граматичних особливостей деяких давньоруських конструкцій із «Слова о полку Ігоревім», що включають сполучник або частку «бо», які досліджені Р. М. Шкляром. Вчений, спираючись на переклад цього твору Л. Махновцем сучасною українською мовою та Д. Лихачова – російською мовою, обґрунтував походження нашої мови з давньоруської.

Боянь бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити...

Українською: Боян бо віщий, якщо кому хотів пісню творити...;

Російською: Ибо боян вещий, если кому хотел песнь воспеть...;

Игорь плькы заворочаетъ жаль бо ему мила брата Всеволода.

Українською: Ігор полки завертає: жаль бо йому милого брата Всеволода;

Російською: Игорь полки оборачивает: жаль ему милого брата Всеволода.

Уже бо братіє невеселая година вѣстала.

Українською: Уже бо, браття, невеселая година настала ;

Російською: Уже ведь, братья, невеселое время настало.

Ты бо можеши Волгу веслы раскропоти...

Українською: Ти бо можеш Волгу веслами розкропити...;

Російською: Ты ведь можешь Волгу веслами расплескать... [20, с. 2].

З наведеного можна зробити висновок, що нинішня українська мова зберегла свої давні граматичні конструкції на прикладі частки «бо».

Значний внесок у дослідження української мови відіграла праця вченого В. В. Німчука «Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.» [16]. Вона розвінчує радянський, а пізніше російській, міф про те, що українська мова починається з ХІV–ХV ст.

Для прикладу, проаналізуємо текст «Добромилового Євангеліє» 1164 року, в якому написано:

«Ще оумѣєте даѣти чадомъ вашимъ бла҃га • колми паче оѣць вашъ • съ нѣсе подасть дѣхъ сѣтъ • просащимъ оу него» [21]. Що сучасною українською мовою звучить як: «Ще вмієте дати чадам вашим благодать, коли паче отець ваш. С неба подає дух святий, тим хто просить у нього». В цьому тексті, акцентується увага на частці «паче» (тим паче або тим більше) [22], а також на питальному займеннику «колми» – коли, які вирізняють українську та білоруську мови з поміж інших слов'янських мов.

Це дає підстави зробити висновок, що в наведених текстах не спостерігається суттєвих відмінностей, вживається одна й та сама мова та прослідковується питальний займенник «колми» – коли.

Також дослідимо текст «Повчання» Володимира Мономаха від 1117 року [23]:

«А ще ꙗбываеѣтє всего • а часто прочитаите • и мнѣ будетъ бе сорома • и вамъ будетъ добро • Єго же оумѣючи того не ꙗбываите доброго • а єго же не оумѣючи а тому сѧ оучите» [16, с. 153]. Сучасною мовою буде: «А ще забуваєте все, а часто прочитуйте. І мені буде без сорому, і вам буде добро. Його ж уміючи того, не забуваєте доброго, а його ж не вміючи, а тому ся вчітте». Отже в обох текстах використовується іменник – «сором».

У збірці підготовленому за редакцією М. М. Пешака, показано використання окремих елементів сучасної української мови з 1341 р. Для цього вчений проаналізував Указ князів Кействута та Люберта [24].

Князь Кейстут дозволяє торунським курцям їздити до Луцька торгувати через міста Дорогочин, Мельник і Брест:

«ѡ(т) княза. ѡ(т) кестута. и ѡ(т) княза ѡ(т) либорта. у торунь к мѣстычемъ. што ꙗесте просили. насъ. абыхомъ васъ пустили (до лучцька търговать). через берестие. абы вамъ. не закажали. мы хочемъ. ради то учинити. вамъ не блюдитеса. ничего. поидите. а коли которыи. торговецъ поидеть. торговать ис торуна через берестие до лучьска без печали будте. а кто поидеть съ сею

грамотою. через дорогичинь. чесь мелникь. и черес берестие. до лучьска. торговать. ис торуна. азъ князь кестути. не велю ихъ заимати» [24, с. 23].

Сучасною українською цей текст звучить: «Від князя, від Кействута і від князя, від Люберта, у Торунь до містечок, що це просили нас, аби вас пустили (до Луцька торгувати). Через Берестя аби вам не заважали, ми хочемо для цього вчинити, ви не бійтеся нічого, підіть. А коли, котрий, торговець піде торгувати із Тороня, через Берестя, до Луцька без печалі буде. А хто піде з цією грамотою через Дорогочин, через Мельник, і через Берестя до Луцька торгувати, із Торуня. Я князь Кейстут, не велю їх заимати».

В іншому тексті, опрацьованому М. М. Пецяком, 30 січня 1347 р. Олехно Ромашкович продає частину свого майна Григорію Тункелю:

«Я Олехно Ромашковичъ визнаваю симъ моимъ листомъ самъ на собѣ кождому доброму нинешнимъ и на потомъ будучимъ, хто его оусхочеть видети, або чтучи его слышати. Продалъ есми пану Григорію Тунькелю Патрикеевичу полѣ свое за сем копь грошей широкихъ чесное монеты, личачи оу копу по шестидесят грошей широкихъ, а продалъ есми его милости вечно и непорушно и дѣтемъ его и внучатомъ его и ближнимъ зъ роду его» [24, с. 25].

Переклад цього тексту із староукраїнської на сучасну українську мову звучить таким чином:

«Я Олехно Ромашкович, визнаю сим моїм листом, сам на собі, кожному доброму нинішнім і на потім будучим, хто його схоче бачити, або читаючи його чути. Продав, тепер, пану Григорію Тунькелю Петрикевичу полі свої за сім копійок грошей широких чистої монети, рахуючи у купі по шістдесят грошей широких; а продав я його милості вічно і непорочно, і дітям його, і внучатам його, і ближнім з роду його».

На думку вченого, в цих текстах поданих староукраїнською і сучасною українською мовами майже немає ніяких відмінностей. При цьому чітко прослідковуються українські риси: іменник – лист; питальний займенник – хто; сполучник – або; тощо.

Іншим указом, князь Вітовт дарує своєму слuzі Іллі В'ячковичу кілька сіл у Володимирському і Луцькому повітах, 20 травня 1407 року, Вільно: «Мло(с)тью бжбю мы кнзю велики витовтъ чинимъ знаменито и даемъ ведати [!] симъ нашимъ листомъ кождому доброму нинешнимъ и пото(м) будучи(м) хто нань оузритъ или чтучи его вс(л)вшить кому коли будетъ его потребно видевъ есмо знаменитою службу на(м) вѣрную николи не ошешканую нашего вѣрного пана или вачковича...» [25, с. 35].

В перекладі цей текст звучить:

«Милостю божою я князь великий – Вітовт, чином відомий і даю знати! Цим нашим листом кожному доброму, нинішнім і потім будучим, хто нас узрить або чуючи його почує; кому, коли буде його потрібно бачити, цю відому службу, нам вірою, ніколи не порушеною нашого вірного пана Іллі

В'ячковича». В ньому також прослідковуються такі риси української мови: іменник – лист; питальні займенники – хто, кому, коли; прислівник – ніколи; тощо.

Для підтвердження стародавнього походження української мови, наведемо дослідження Г. Савчуком Пересопницького Євангелія XVI ст., яке староукраїнською мовою із староболгарської переклали Григорій з Пересопниці та Василевич з Сянова: «А иже есть прекладана тая то святаа євангеліа ізъ языка бльгарскаго на мову рускую, то для вырозумленя люду христіанского посполитого» [26; 27, с. 30].

Вчений звертає увагу на чітке декларування руської (української) мови та її відмінність від болгарської, як самостійної східнослов'янської мови українського народу, тому, власне, й знадобився цей переклад задля «вырозумленя люду христіанского посполитого» [26; 27].

Інший текст XVII ст., який досліджував О. Оглоблин, це дума Івана Мазепи «Всі покою широ прагнуть...» – поетичний твір, написаний Іваном Мазепою найімовірніше в 1688 році. В цій «Думі» гетьман закликав до національної єдності України й утворення незалежного української держави:

*«Всѣ покою шире прагнуть,
А не въ еден гужь тягнуть;
Той направо, той нальво,
А все, браття, тото диво!
Не машь любви, не машь згоды
Отъ Жовтои взявши Воды,
Презъ незгоду всѣ пропали.
Сами себе зоевали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всѣмъ намъ пановати,
Не всѣмъ дано всеє знати
И рѣчами керовати!
На корабель поглядімо,
Много людей полѣчимо:
Однакъ стирникъ самъ керуєть,
Всѣ корабель управуєть;
Пчулка бѣдна матку маєть
И оноє послухаєть.
Жалься, Боже, Украины,
Що не купиъ маєть сыны!»* [28]

В цьому дослідженні вчений показує, що мова, яку використовував у XVII ст. український гетьман дуже близька до сучасної української мови, але ми особливо виділяємо ту частину тексту, в якій Іван Мазепа закликає тримати шаблю в руках і відстоювати віру, волю та українську державність:

«Острыхъ шабель добувайте,

*А за вѣру хочь умрѣте,
И вольностей боронѣте!
Нехай вѣчна будеть слава,
Же презь шабли маемь права!» [28].*

З проведеного аналізу публікацій відомих вітчизняних дослідників виникнення і розвитку української мови, можна зробити висновок, що українська мова формувалася у X – XIII ст. Вона поступово звільнилась від церковно-слов'янського затінку і переросла в ділову, літературну мову, про що свідчать тексти XI–XVIII ст. які відображають трансформацію, перетворення мови, її риси та ознаки. Це руйнує погляди російських науковців, що нібито українська мова формувалась в XIV–XV ст., та про спільне походження російської та української мов. Безперечно українська мова – це тисячолітня мова нашого народу, яка іменувалась в давнину руською, а згодом – українською.

1. Ломоносов М. В. Російская граматика. Санкт-Петербург: «При императорской академии наук», 1755. 213 с. **2.** Погодин М. П. Записка о древнем языке русском. (Письмо к И. Срезневскому). *ИАН по Отделению русского языка и словесности*, ч. V, вып. 2, Спб., 1856. С. 70–92. **3.** Соболевський О. І. Как говорили в Киеве в XIV и XV вв., 1883. **4.** Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в. – Київ: Друкар, 1922. 182 с. **5.** Історична фонологія української мови: пер. з англ. Ю. Шевельов. Пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с. **6.** Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. Твори: У 5 т. К.: Наук. думка. 1973. С. 252–282. **7.** Кримський А. Ю. Древнекиевский говор. *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*, 1906. Т. XI. Кн. 3. С. 368–411. **8.** Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с. **9.** Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. Львів – Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 1998. 248 с. **10.** Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI - XVII вв.). Киев: Наукова думка, 1976. 454 с. **11.** Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. URL: http://litopys.org.ua/slovo67/sl01_1.htm (дата звернення: 03. 11. 20). **12.** Висоцька С. О. Письменність. Освіта. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult04.htm> (дата звернення: 31.10.2020). **13.** Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі. Історія української культури. Том 1. Київ, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm> (дата звернення: 01.11.2020). **14.** Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*, 1993. № 2. С. 3–6. **15.** Фаріон І. Д. Місце руської (української) мови в біблійній концепції мовно-комунікативного простору (X–XVII ст.). *Лінгвістика*. 2013. № 2. С. 53–63. **16.** Німчук В. В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 350 с. **17.** Грицишин Д. Г. «Слово о полку Ігоревім». Українська мова: енциклопедія. К: Українська енциклопедія, 2000. **18.** К. Ө. Калайдовичь (під псевдонімом

«Неизвѣстный»). Опытъ Рѣшенія вопроса, предложеннаго въ Обществѣ Любителей Россійской Словесности основанномъ при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, о томъ, на какомъ языкѣ писана Пѣснь о полку Игоря: на древнемъ ли Славянскомъ, существовавшемъ въ Россіи до перевода книгъ Священнаго Писанія, или на какомъ нибудь областномъ нарѣччі? Труды Общества любителей Россійской словесности при Императорскомъ московскомъ университетѣ. Часть одинадцатая. Москва: Въ университетской типографіи, 1818. С. 26–27. **19.** Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. – Київ: Наукова думка, 1993. 173 с. **20.** Шкляр Р. М. Про сполучник і частку БО. URL: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine_13-10.pdf (дата звернення: 05.01.20). **21.** Добрилове Євангеліє 1164 року. Львів: Ін-т українознавства, 2012. 803 с. **22.** Словник української мови: 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіада. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. 103 с. **23.** Пооученье. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr12.htm> (дата звернення: 03.11.2020). **24.** Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. 219 с. **25.** Пам'ятки української мови XV ст. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; підгот. тексту, вступ. ст., комент. В. М. Русанівського. Київ: Наук. думка, 1965. 162 с. **26.** Інститут державних історичних архівів імені В. І. Вернадського (РНБУВ). Пересопницьке Євангеліє. Ф 1552. оп. 1. 482 арк. **27.** Савчук Г. Дещо про історичні обставини створення Пересопницького Євангелія *Вісник НТШ : інформаційне видання. Світова Рада Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* Львів, 2012. № 47. С. 30–32. **28.** Оглоблин О. П. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с.